

АСТРОНОМІЯ В ЛАТИНОМОВНИХ ТЕКСТАХ УКРАЇНИ*Людмила ШЕВЧЕНКО-САВЧИНСЬКА**Київський медичний університет Асоціації народної медицини
Київ 01004, вул.Льва Толстого, 9**Костянтин БАЛАШОВ**Проект досліджень української неолатиністики medievalist.org.ua*

Доконаним є факт, що протягом XVI–XVIII ст. на українських землях саме латина була мовою науки.

На жаль, тривале ігнорування латиномовного пласту призвело до збіднення жанрово-тематичного розмаїття українських текстів за рахунок наукових (інтелектуальних) та етикетних праць, і залишило для фахового опрацювання (отже і масової культури) тільки «кириличну вибірку», яка характеризується переважанням текстів православно-полемічної тематики. Тож не дивно, що зараз ми дуже мало знаємо про українську астрономію до 1771 р., а відомі нині автори (Мартин Король Русин, Юрій Дрогобич, Теофан Прокопович) писали свої наукові твори виключно латиною. Ця стаття покликана доповнити перелік українських астрономів ще кількома іменами авторів латиномовних трактатів з метою поглибити обізнаність дослідників і широкого кола зацікавлених.

Ключові слова: неолатиністика, Бенедикт Гербест, українська література XVI-XVII ст.

Наразі важко назвати точну дату появи на українських теренах латиномовного письменства¹, – як і початку досліджень зоряного неба. Щодо першого, то, за даними дослідників, ще король Данило Галицький вів дипломатичне листування (зокрема, з Папою римським) латиною. Так само латинською мовою створена перша нині відома друкована праця українського автора, Юрія Дрогобича, «Iudicium prognosticon Anni MCCCCLXXX III – Прогностична оцінка поточного 1483 року» – астрологічний календар, у якому на підставі тлумачення взаємного розташування світил і оцінки різних небесних явищ передбачалися земні події. Навіть із сучасних засад видання містить наукові дані з астрономії та географії: Дрогобич перелічив дні, години й хвилини основних фаз Місяця упродовж року, з точністю до кількох годин

вказав час двох місячних затемнень, визначив географічні координати міст Львова, Дрогобича, Кафи (Феодосії), Вільна, Москви тощо.

Грунтовні знання з астрономії Юрій Дрогобич здобув у Краківському університеті, де з середини XV ст. запрацювала кафедра астрономії й математики. Її засновником і першим очільником був Мартин Король із Журавиці, польсько-українського села поблизу Перемишля. Він – автор аналогічного до згаданого астрономічного календаря (на той час це був вельми популярний жанр), а також трактатів «Geometria», «Algoritmus minutiarum» (про теорію дробів) та ін.²

Юрієві Дрогобичу належить першість ще за одним важливим показником: він перший відомий нині український доктор наук – прикметно, що не з астрономії, а з медицини.

Тісне поєднання астрономічних і медичних зацікавлень було зовсім не випадкове: вважалося, що кожен лікар мусить знатися на зірках, щоб за розташуванням небесних світил встановити час, найбільш слушний для здійснення певної процедури чи маніпуляції, коли найкраще діють ті чи інші ліки тощо.

З іншого боку є доконаним той факт, що протягом XVI–XVIII ст. на українських землях саме латина була мовою науки. У XIX ст. «мовна картина» стала строкатішою, але й тоді натрапляємо на численні тексти цією мовою – від медицини до філології: наприклад, дисертація київського професора Олександра Вальтера про ковтун, чи варшав'янина Антоні Мержинського³ про творчість Себастьяна Кленовича. На жаль, тривале ігнорування латиномовного пласту призвело до збіднення жанрово-тематичного розмаїття українських текстів (за рахунок власне наукових (інтелектуальних) та етикетних праць), і залишило для фахового опрацювання (отже і масової культури) тільки «кириличну вибірку», яка характеризується переважанням текстів православно-полемічної тематики⁴.

Тож не дивно, що зараз ми дуже мало знаємо про українську астрономію до 1771 р., коли у Львові було засновану першу на українських теренах обсерваторію – нині астрономічна обсерваторія ЛНУ імені Івана Франка⁵. Тим більше, що і Мартин Король Русин, і Юрій Дрогобич, і Теофан Прокопович (саме їхні праці з нині відомих спеціально присвячені досліджуваній тематиці) писали свої наукові твори виключно латиною. Наша стаття покликана доповнити перелік українських астрономів ще кількома іменами авторів латиномовних трактатів з метою поглибити обізнаність дослідників і широкого кола зацікавлених. Для кращого розуміння контексту цих наукових досягнень, нагадаємо, що в Середньовіччі астрономія набула значного розвитку в країнах Сходу, в Європі вивчення цієї науки активізується з XVI ст. – у зв'яз-

ку з розширенням торгівлі та мореплавства. Народження сучасної астрономії ознаменувалося переходом від геоцентричної системи світу Птолемея (II ст.) до геліоцентричної системи Миколая Коперника (сер. XVI ст.), з початком досліджень небесних тіл за допомогою телескопа (Галілео Галілей, поч. XVII ст.) і відкриттям закону всесвітнього тяжіння (Ісаак Ньютон, кін. XVII ст.).

Бенедикт Гербест Новоміський (Benedictus Herbestus Neapolitanus) (1531–1593) народився у с. Нове Місто (нині Старосамбірський р-н Львівської обл.). Справжнє прізвище Зелінський, Зеленович або Зелевич. Викладав у Львові, в єзуїтському колегіумі Ярослава, Познанському університеті. Доданий до прізвища топо-антропонім «Neapolitanus» наводить на роздуми. У ті часи такий вияв місцевого патріотизму був типовим (пор.: Андрій Абрек Львів'янин, Григорій Самборитянин, Павло Русин із Кросна, Станіслав Оріховський-Роксолан). Нерідко при цьому географічні назви перекладалися латиною, наприклад: Войцех із Нового Поля додавав до свого імені означення Новокамп'ян (від «novus, a, um – новий» і «campus, i, m. – поле»), Себастьян Кленович підписувався Себастьяном Ацерном (від «acerus, a, um – кленовий»). До давньогрецької вдавалися при цьому значно рідше, однак Бенедикт Гербест переклав назву рідного міста і додавав до свого імені прикметник «Neapolitanus», що є латинізацією грецького Νέα Πόλις – Нове Місто. Що це: ознаки симпатії до «грецької віри» – як тоді в Польщі називали православ'я, особиста симпатія до італійського міста чи просто відблиск ерудиції знавця кількох мов?

Бенедикту Гербесту належать низка наукових праць із математики, астрономії, риторики, однак наступники згадують Гербеста не завдяки їм, а, переважно, через його проунійні погляди. Наприклад, Михайло Грушевський в «Історії України-Руси»: «Ярослав-

44 CALENDARIVM.
 Ianuarius habet dies 31.
 Luna eius 30.

1	A	8	Calende.	Ci	Circum-	6
2	b		quarto.	fi	cisso.	7
3	c	11	tertio.	o		8
4	d		pridie	ia		9
5	e	19	Nonae.	nus		10
6	f	8	octavo	E	Epipha-	11
7	g		septimo	pi	nia.	12
8	A	16	6	fi		13
9	b	5	5	bi		14
10	c		4	uen		15
11	d	15	tertio	di		16
12	e	4	pridie.	cat		17
13	f		Idus.	hoc		18
14	g	10	Nonodec.	fe		19
15	A	18	18	li		20
16	b	17	17	mar		21
17	c	7	16	cel		22
18	d		15	pri		23
19	e	15	14	sca		24
20	f	4	13	fab		25

Fests
 Sanct.
 solen.
 Syllabae
 Calendarij.
 Cal. Nonae
 Idus.
 Cyclus
 Decembris
 Litterae
 domin.
 Dies
 Mensis.

21 8

Рис. 1. Календарна таблиця з праці Бенедикта Гербеста "Компут".

ська єзуїтська колонія величала ся працями і триумфами місіонерськими свого члена, звісного нам Бенедикта Гербеста. Талантом він не дорівнював Скарзі, його релігійний фанатизм виявляв ся в формах різних, виключніших. (...) Найбільш голосним ділом ярославських єзуїтів було, здасть ся, навернення на католицтво синів Острозького: (...), імена Яна й Бенедикта Гербестів звязані з

наверненням середнього Константиновича, наводять на сю гадку».⁶

Цікавим є і коло спілкування вченого, яке можна встановити за присвятами у його працях: Станіслав Оріховський, Андрій Баргель з Самбора, Григорій Чуй-Русин та багато інших визначних постатей того часу. Інформацію про самого автора також можна знайти у передмовях до його творів. Так, у

присвяті гнезненському архієпископу Янові Прерембському, якою розпочинається «Компут» Гербест згадує про Львів, столицю Русі, де він викладав.⁷

Праця Бенедикта Гербеста під назвою «Benedicti Herbesti Neapolitani Computus (...)», уперше видана 1559 р., налічує 192 сторінки, на яких, окрім основного тексту, є вірші, а також велика кількість таблиць, розрахунків і схем. Гербест використовує термін «computus» (дослівно «розрахунок, обчислення») у двох значеннях: як «наука про вимірювання часу» і як результат цього вимірювання, тобто «календар». Також він вивначає цим терміном мистецтво лічби часу. У прозовій присвяті Яну Прерембському вчений зазначає, що в нього було дві причини взятися за написання цієї книги: по-перше, тому, що може викласти знання, користуватися якими зараз мало-хто вміє, по-друге, щоб засвідчити, наскільки він вірний і відданий син католицької церкви – адже саме ця наука з-поміж варварських є справді корисною для християн. У «Присвяті-посланні» до гнезненського архієпископа Гербест пояснює, чому він вибрав предметом досліджень саме астрономію, і робить спробу віднайти їй місце в системі наук християнського світу. Він не раз повертається до цієї теми, акцентуючи на практичній цінності астрономічних студій, зокрема, для церкви. Як, наприклад, у «Вступному слові до читача» на сторінці 37: «Серед інших наук, гідних вільних людей, слід назвати розрахунок, що він, передають, цілком пізнав і може судити. Це мистецтво осягає таке, що належить знати християнину, але й таке, що буде корисним, безвідносно до віри. Хто ж не буде радий задовольнить пізнати рух Сонця, а також Місяця? Або яким чином місяці, роки, дні і решту змін часу ми вимірюємо? Корисно пізнати природу цих світил, за які ніщо в світі не є ясніше, ніщо дивовижнішим не виглядає».

Наводячи перелік чисел кожного місяця

року, Бенедикт Гербест робить навпроти них позначки у п'ять стовпчиків, розшифрувати систему яких без детального ознайомлення з текстом не так просто. Підписи цих стовпчиків у таблиці: 1) «Dies mensis – дні місяця», 2) «Literae dom[us] – літери дому», 3) «Cycclus Decem[ovenalis] – Цикл дев'ятнадцятирічний», 4) «Cal[endae] Nonae Idus – Календи, нони, іди», 5) «Syllabae Cal[endae] – склади календ», 6) «Festa Sanct[a] – святі свята». Після таблиць для кожного місяця року вміщена таблиця років (від 1559 до 1600-го) під заголовком «Приклад того, що в підрахунках обчислюється», вона поділена на десять колонок.

Структура твору включає чотирирядкову присвяту Яну Прерембському, архієпископу гнесенському під зображенням його герба; далі «Присвята-послання» – близько трьох десятків сторінок і низка епіграм, написаних учнями Бенедикта Гербеста, серед яких є Ян Гербест і Станіслав Гербест Неополіти; з 37-ої сторінки (за нумерацією видання) починається власне текст «Розрахунку». Від 43-ої сторінки – календар, по сторінці на кожен місяць (див. рис. 1). Зі сторінки 70 – «Вступна книга до розрахунку»: «Про рік», «Про день», «Про тиждень», «Про календар», «Про збіг і регулярність Сонця», «Про сонячний цикл», «Про науку Господа», «Про високосність», «Про вказівники циклу», «Про свята непорушні», «Про пости». Зі сторінки 117 – «Книга після підрахунку»: «Про місяці», про різноманітні цикли, пов'язані з релігійними святами, зокрема, «Про рухомі свята», «Про Великдень». Від 163-ої сторінки – «Діалог Яна Гербеста, в якому розрахунку вказівки, що описані в цих двох книгах, узагальнено – для легшого запам'ятовування – від І. й С. передаються львівським учням» (сторінки 163–184); вказівник понять – за алфавітом.

У тексті праці, як ілюстративний матеріал, подані численні таблиці й схеми.

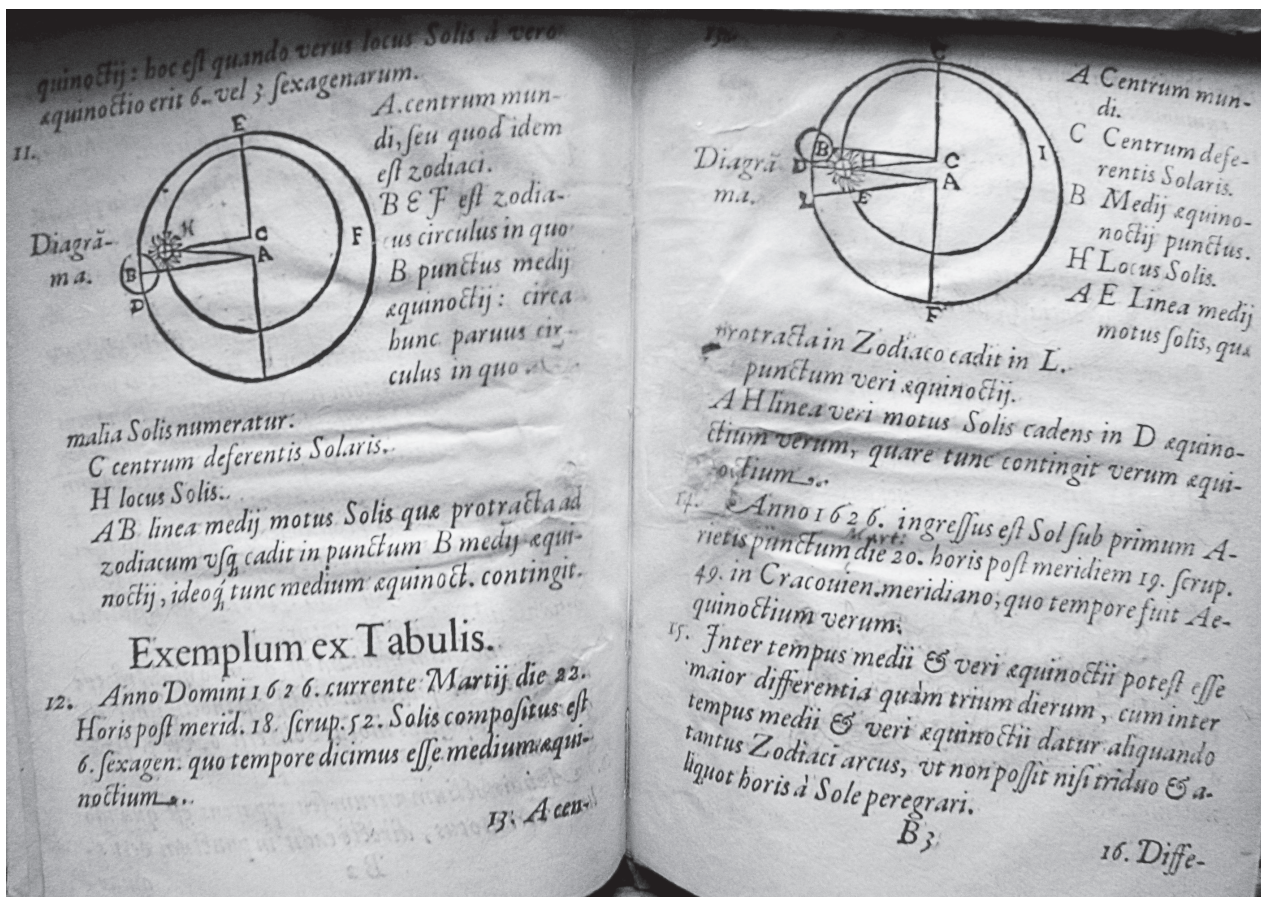

Рис. 2. Розворот праці Яна Бандорковича «Питання про поширення світла». У намальованих схемах: точка А – центр світу, Н – місце розташування Сонця.

Так, на сторінці 94 – велика схема «De cyclo solaris – Про сонячний цикл» у вигляді кола; на сторінках 101–102 – схема у вигляді правої та лівої кистей руки з позначками на ній. Де-не-де трапляються віршовані рядки – переважно цитати з римських класиків (наприклад, поема Овідія «Фасти», книга I).

Ян Бандоркович, який часто додавав до свого прізвища Neopolita, тобто мешканець Нового Міста, доктор філософії, професор математики Краківської академії, належав до адміністрації, на думку Йозефа Мучковського⁸. Гідно продовжив традиції кафедри астрономії, заснованої Мартином Русиним із Журавиці, справді потужного наукового осередку. «Quaestio de luminis profusione – Питання про

поширення світла»⁹ – не перший і не єдиний твір Яна Бандорковича на астрономічну тематику: окрім латиномовного «Quaestio de actione coeli in haec inferioria – Про вплив неба на тих, хто під ним мешкає» (1621), відомий також його польськомовна праця «Rozsądek y przestroga z gwiazd y obrotów niebieskich: na rok p. 1621... – Тлумачення і пересторога зірок і небесних рухів на рік 1621».

Як повідомляє титульна сторінка видання, перед нами – тези публічного диспуту – «Питання про поширення світла, винесене для привселюдного обговорення Яном Бандорковичем, ординарним професором астрономії у рідній Краківській академії...». Після традиційної етикетної частини вмі-

Рис. 3. Чоловік з армілярною кулею. Ілюстрація з праці Бенедикта Гербеста "Лінійна арифметика"

щено основний текст у вигляді тез, кожна з яких підсумовується короткими висновками: «Висновок I: Від світлоносного тіла світло розсіюється не лише з центру, але від усієї поверхні»; «Висновок II: Від світлоносного тіла світло прямими лініями довоколорозповсюдно промінячись водночас через усю середину розсіюється»; «Висновок III: Світло в розсіянні відчутно слабне і настільки тонким стає, з цієї причини значно далі відноситься»; «Висновок IV: Поодинокі частини світла від тіла, що світлом промениться, аж крайньої сфери досягають, нею обмежуються.»

Окремо розглядається «Питання про рівнодення»: «Рівнодень буває два: повне та з наближенням сонця¹⁰. Таким чином, є два його види: серединне і наближене. Як у всякому русі нерівномірного наближення се-

редину належить якось розуміти, через що можна досягнути причину нерівномірності. Тож, ясно, що треба відшукати тут серединні полюси і середнє коло рівнодення, також рівноденні відрізки і точки перетворення». Виклад тез щодо рівнодення проілюстрований трьома діаграмами та «Прикладом із таблиць» щодо весняного рівнодення 1626 р. (див. рис. 2). На завершення після запропонованих для диспуту тез вміщено ще одну етикетну частину – це подяка ректору Краківської академії Якобу Наймановичу, обох прав доктору, архидияконові, багаторазовому ректорові Краківської академії.

* * *

Не менш цікавим є латиномовний науковий доробок у галузі астрономії Яна Вацлавовича. Подібно до біографії Яна Бандорковича, прослідкувати життєвий шлях вченого непросто, – інформація про походження вченого є скупою, часом суперечливою. Довідник Кароля Естрайхера містить поодинокі згадки про природничі праці Вацлавовича та про його твори з юриспруденції. Тому можна припустити, що йдеться про двох Янів Вацлавовичів. До цього додається вже традиційне питання про «українськість/польськість» вченого. Достеменно відомо тільки те, що Ян Вацлавович (або принаймні один із них двох) був доктором філософії, професором Краківської академії.

Причиною, яка дає можливість пов'язувати Яна Вацлавовича з Україною, є його коло спілкування. У досліджуваних працях містяться етикетні вірші львівського вченого та бургомистра Еразма Сикста, уродженця Львова, проповідника королевича Владислава Фабіана Бірковського¹¹ (1566–1636), Мацея Зизневича з Пйотркова¹², який співпрацював з львівським архієпископом Яном Дмитром Соліковським; праця «Pyrotheoria» містить присвяту берестейському старості Дмитрові Халецькому тощо.

Твір «Твердження філософські про

метеори для всіх, у славній академії Краківській публічно до обговорення запропоновані¹³ присвячений Станіславові Цьолеку¹⁴ «de Zelechow – із Желехова» (теперішнє польське місто Желехув). Праця складається з 22-ох пунктів, в яких автор дає визначення поняття «метеор», описує, з чого і як саме вони утворюються, типи та форму метеорів, висвітлює окремі теоретичні питання (наприклад, про водяну та земляну пару, їхній зв'язок), про роль сонячного та зіркового тепла, про особливості пір року тощо.

Неважко помітити, наскільки різняться тогочасне і теперішнє значення слова «метеор». Так, за Теофаном Прокоповичем¹⁵ – це «недосконалі змішані тіла», які складаються з «пари» (газоподібної води) та «випарів» (газоподібної землі). Вогняні метеори поділяються на підземні (вулкани), найнижчої сфери повітря (блукаючі вогні), середньої сфери повітря (грім, блискавка), найвищої сфери повітря (комети); до вологих метеорів належить Чумацький Шлях та веселка, а також земні водойми та метеорологічні явища; до сухих – вітри та їхні наслідки – землетруси.

Кометам присвячений цілий розділ (15 стор.) іншої праці Яна Вацлавовича «Піро-теорія, або роздуми про вогняні метеори»,¹⁶ виданої 1597 р. у Кракові¹⁷. Переважно автор спирається на праці античних (найчастіше Аристотеля) і сучасних дослідників – для формування теоретичної бази, й цитує історіографічні праці у якості ілюстративного матеріалу. Розглядаючи окремі питання, Ян Вацлавович зазвичай наводить різні теорії, наводить аргументи прихильників та противників, озвучує власний погляд, додає приклади з історії: «Деякі переконують, що хвіст комет від сонця завжди відвернутий. З ними загалом ми погодилися б, якби вони не стверджували те, що суперечить перевіреному історією та досвідом. Наводять вони також описи побачених комет, які на всі боки хвіст розкривають, також інших, що до боків промені слали; і тих,

які хвіст навколо сонця закручують – їх греки, як і варвари «погоніас» називають. Саме така була та, про сіяння якої свідчить Георгій Цедрен у перший рік правління імператора Юстиніана Великого на Сході; саме така комета, поява якої збіглася з початком 1472 р., і що довгого блискучого хвоста за собою тягла, як писав Кромер у книзі 27 праці «Про справи польські», блукаючим і непевним курсом то на Північ, то на Південь, то на Захід сонця, хвостом то туди, то сюди крутячи, цілих два місяці виднілася. Апіан написав, що аж до землі її промені спускалися. А 403 р. за панування Аркадія комета дивовижна над містом Константинополем трималася, промінням і світлом своїм до землі майже досягаючи, сяла, як свідчать історики.»¹⁸

У давніх працях Еразма Сикста, Яна Вацлавовича, Теофана Прокоповича та інших постає тогочасна система природничих знань, яка істотно відрізняється від сьогоденних уявлень. Так, на думку Вацлавовича, комети – це вогні, які палають у «верхньому шарі повітря», але нижче за Місяць (хоча окремі комети можуть виникати і вище за нього): «математики, які своїми висотомірними інструментами місяця висоту та відстань від землі вимірюючи, легко виявляють, що комети за місяць нижчі.» Вони виникають через конденсацію та спалахування «земних випарів», які «легші та тонші є за водяні» (водяні ж «у середню ділянку повітря піднімаються, і там у сніги, дощі, гради збираються»), а отже, досягають верхньої ділянки повітря. Втім, автор сумнівається у «теорії конденсації», вважаючи, що наявність постійного випаровування мала б призводити до постійної появи комет або появи однієї величезної, чого не відбувається.

Вацлавович вважає, що зазвичай комети рухаються зі сходу на захід, переміщення в зворотньому напрямку вважає уявним – воно виникає завдяки різній швидкості шарів повітря, «з півночі на південь чи навпаки, ви-

дається, що не рухаються ніяк» – і зауважує, що за час свого існування комети можуть змінювати розмір: «Ця, спочатку тонку голову і хвіст досить короткий явивши, незабаром дивовижної величини зробилася (...). Те, що така комета була, важливий і гідний віри свідок є – Сенека у розділі 2 книги 7 «Про природу» пише про те, як, досить скромних розмірів спочатку, пізніше зростаючи до рівнодення, [комета] здійнялася і так розширилася, що зрівнялася з тим небесним простором, який називається Чумацьким шляхом, за безмежним розширенням».

У 33-му пункті Ян Вацлавович наводить паралелі між кольором комет і тим, що зараз ми б назвали хімічним складом: так, на його думку, світлі комети утворюються з розріджених випарів, а темні чи червоні – з густих: «одні темні, інші пурпурові, треті гранатові, четверті зелені з'являються». Також він висловлює думку щодо того, чи об'єднуються комети з сузір'ями: «Ось чому комети іноді з певними сузір'ями об'єднаними виглядають; найчастіше ж (як Аристотель каже і досвід підтверджує), самотні, і без будь-якого сузір'я для споглядання надаються, причиною випару, що спалахує, є місце та положення. Справді, якщо [комета] розташована в повітрі подалі від сузір'я таким чином, що легко на око визначити відстань між нею та зірками, то є очевидним, що вони не притягуються. Якщо ж поряд із якимось сузір'ям [комета] так розміщується, що між ними ніякого проміжку не помітно, здаватиметься погляду, що вона сузір'ям оточена і за ним прямує».

* * *

Християнська теологія, що володіла упродовж Середніх віків не лише душами, а й умами європейських інтелектуалів, в добу Відродження була змушена розділити своє панування з природознавством. Серйозним суперником науки про Бога за популярністю став цілий комплекс наук про його творіння – людину, живу й неживу природу. Серед них

– астрономія, яка спочатку була практично нероздільна з астрологією, а та, в свою чергу, вважалася допоміжною наукою медицини, оскільки лікар мусив знатися на зірках, за розташуванням небесних світил встановлювати час, коли можна здійснити операцію, коли найкраще діють ті чи інші ліки тощо. Водночас природничі науки дедалі тісніше пов'язувалися з філософією.

Про захоплення астрономією, майже моду на неї, свідчать не лише численні наукові трактати – як і всяка справді широка популярність, ця оприявнювалася в різних жанрах літературної творчості – зокрема, в етикетних творах, що серед латиномовних перебувають чи не найближче до белетристики в її сучасному розумінні. Образи живої та неживої природи є невід'ємною складовою образної системи творів будь-якого літературного жанру; в латиномовних етикетних віршах їх можна поділити на чотири групи: астральні, вегетативні, зооморфні та орнітальні.

Центральним астральним образом хвалебних творів постає Сонце, яке згадується не лише прямо: *«Із синього неба, мимо сонця, униз помчав»*; *«(...) як сонцю за хмарами, // Так і добротності бути прихованою довго не судилося»*¹⁹; а й через міфологічних персонажів, які його символізують (Гіперіон, Феб, Фаетон). Прикладом використання астральних образів для створення змістової канви твору (відмінної від міфологічного сюжету) є епіталама «Дім головних небесних світил – Місяця Корибутського та Марса Чарторийського» (1725). Тексту епіталами передують низка епіграфів – це рядки Клавдіана, Плінія, Овідія. Найбільш влучно зміст твору передає уривок з Овідієвого вірша: *«Там є місце, яке, коли словам відваги додасться, не побійся назвати: «великого неба палац»*.²⁰

Астральні образи у вірші представлені на всіх трьох рівнях: солярному, лунарному та зоряному. Всі вони проявляються опосе-

редковано через міфологію, активізуючи у пам'яті читача легенди, пов'язані зі світилами, що робить, зокрема, образ Сонця, цілком другорядний у цьому вірші, багатомірним і динамічним: а) Гіперіон – абсолютний монарх усього живого, який неспішно рухається небом в оточенні пишного почту: *«Попереду йде свита Гіперіона, подібні світила зі знаті»*²¹; б) Фаетон – син бога Сонця і земної жінки, який через прагнення довести усім, що він справді божий син і загасити нарешті сором, образу й біль у своєму серці, ледь не спалив землю: *«Любов запалює нові, пекучіші за Фаетонові вогні»*²²; в) Феб (Аполлон) – бог світла і мистецтва, недарма *«Марс палає і Феба шлюбним полум'ям ослаблюється»*²³, адже закоханий стає чутливішим до прекрасного навколо.

Попри те, що вже у назві твору поет розкриває читачеві суть метафори, на якій побудований весь вірш, епіталама починається традиційним риторичним пасажем: *«Що за пишна процесія в небі? І хто запалив ті світила, що Фебу найближчі, // Казковим коханням?»*²⁴ Оскільки у назві вже оголошено, хто криється за Марсовою і хто – за Діаніною масками, автор не вдається до додаткових пояснень, а одразу переходить до опису сили Кохання, владу якого визнають навіть незалежна й горда Діана і войовничий Марс: *«Веде війни, мир повертає, велить спорожнити зорям обом сагайдаки.»*²⁵ Для акцентування екстраординарності події та її учасників (не лише наречених) автор вдається до аномалізації деяких природних явищ: *«Що це? Над Польцею раптом розвернулося сузір'я Ведмедіці!»*²⁶ Традиційне підкреслення шляхетного походження молодят: *«Чарторийська наслідниця із дому не мени (а то й більш) старовинного, аніж литовський [рід Корибутів].»*²⁷

Текстовими знаками образу Місяця є іменник Luna, що в латинській мові має два значення: 1) місяць, місячне сяйво; 2) богиня

місяця, донька Латони, згодом ототожнена з Діаною; ім'я античної богині Діани. Трансміфологічне вираження лунарного образу в аналізованих текстах надзвичайно поширене – це підтверджується великою різноманітністю і частотою вживання в етикетних віршах епітетів Діани, до яких вдаються поети, аби уникнути повторення (найпоширеніші: Кінфія – від назви гори на острові Делос, де народилася Діана; Латонія – дочка Латони та ін.).

Як уже зазначалося, незвичайним у вірші є те, що в образі Місяця, який латиною (як і в більшості європейських мов) жіночого роду, виступає рід нареченого – Корибути, а в образі Марса – протилежна сторона, Чарторийські. Причину такого дещо дивного перевтілення (логічним було б, якби наречену представляла Діана, а нареченого – Марс) можна пояснити геральдичними зображеннями наречених. Для порівняння – твір іншого автора, «Гніздо орла Радзівільського»: *«Корибутський місяцю, оповісти королівський двір (...)»*²⁸ У віршованій частині епіталами згадування власне про молодят порівняно з описом поєднання їх родів доволі лаконічне: *«Михайло – володар просторів, і пара йому – Чарторийська наслідниця.»*²⁹

Аналізована епіталама закінчується вишуканою у своїй стриманості метафорою: *«Зорі світяться поруч і віщують погіддя Польщі.»*³⁰ За зібраними образами зірок без імен проглядається вельможне панство, яке складає почет можновладця і відрізняється від нього так само, як зорі – від сонця: *«Попереду йде свита [сонця], подібні світила зі знаті»*, однак серед них вирізняються *«ті світила, що Фебу найближчі»*³¹ – вони відтіняють сяйливість незмірно більших за себе небесних тіл. Об'єктом, дорівнятися до якого прагне суб'єкт зіставлення, зорі виступають у значенні небожителів: *«Споріднені великі тезки квіритів [рід Яблонівських] близьким зв'язком із зорями.»*³² Ранкова зоря Аврора традиційно згадується як покровителька

мистецтва: «На осяйному помості в юної Аврори...». ³³

Інша епіталама, «Phoebus post nubila ... – Сонце після хмар...» (1642), ³⁴ написана ректором Замойської академії, професором Андрієм Абреком з нагоди шлюбу між Олександром Конєцпольським та Йоганною-Барбарою Замойською, донькою Томи Замойського і Катерини Острозької, має як для весільного віншування несподіваний початок: дві перші сторінки присвячені вшануванню пам'яті покійної матері нареченої. Автор розкриває суть метафоричної назви епіталами: як Сонце після негоди ще ясніше сяє, так після втрати – це весілля. Поєднання, здавалося б, не поєднуваного – весільних радощів і суму від втрати – є не примхою письменницької уяви, а відображенням життєвих реалій конкретної родини. Подібні сполучення в межах одного твору уможливила літературна доба Бароко, впливу якої не уникли навіть ті латиномовні письменники, творчість яких, за сукупністю характерних стильових ознак, загалом не можна назвати бароковою.

Хоча далеко не всі з представлених у вірші міфологічних персонажів є небесними світилами, події розгортаються виключно у небесах – це глобальне просторове перенесення покликане переконати читача у тому, що звеличувані є істотами надзвичайними, і водночас вирізняє вірш із ряду подібних, оскільки, за людськими уявленнями, небожителі вершать свої діяння, спустившись на землю. Цього разу вони відокремлені від простого люду не лише своїм статусом, а й середовищем існування – небо настільки влучна метафора на позначення того «вищого світу», до якого належать вельможні наречені, що можна лише подивуватися, настільки рідко використовується цей прийом в етикетній поезії XVI–XVII ст. Імовірною причиною може бути вплив домінуючої релігії, яка монополізувала небо в уяві більшості тодішніх митців.

Утім, цитовані вірші написані тоді,

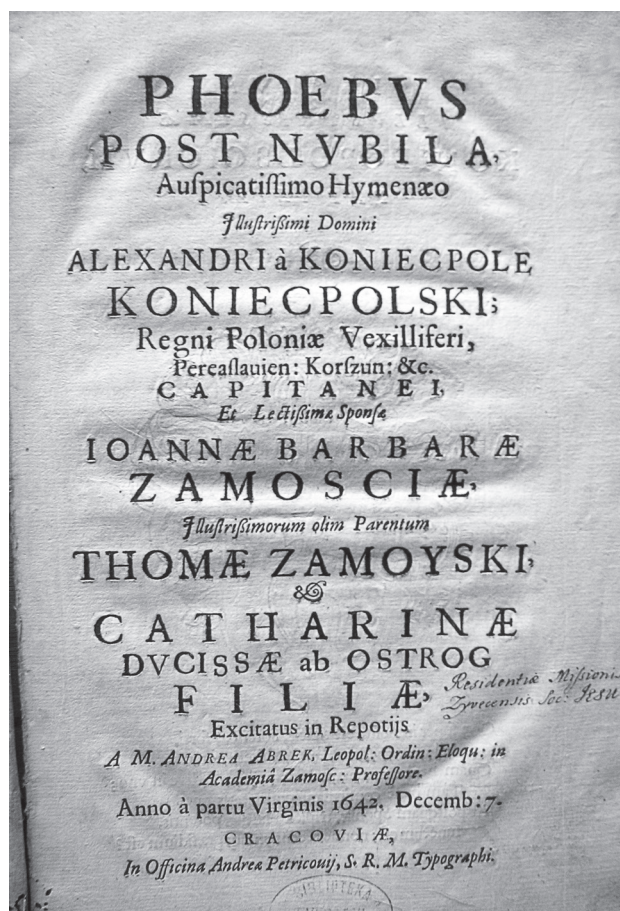

Рис. 4. Титульний аркуш епіталами Андрія Абрека «Сонце після хмар».

коли в латиномовній літературі уже розпочався процес жанрової дивергенції. Ще цікавіше зазирнути на сторінки етикетної прози часів, коли наукові трактати рясніли поетичними цитатами, а вірші повнилися науковими даними. Як приклад першого – твір із нагоди дня народження під назвою «Святого Петра, митрополита київського, дивотворця російського (...), патрона свого копія, Петро Могила» (1645) ³⁵ пера Теодозія Василевича-Баєвського, вихованця КМА, потім її префекта і викладача риторики, наприкінці життя мстиславського єпископа. Заголовок вказує, з ким передовсім ототожнює автор Петра Могили – це киево-московський ми-

трополит Петро Ратенський (кін. XIII – поч. XIV ст.), родом із Волині, чий життєвий шлях, церковна діяльність і приєднання до лику святих 1333 р. сприяло самоствердженню Москви як центру Руської митрополії.³⁶ Без спеціальних досліджень можна лише припускати, чи таким чином Василевич-Баєвський просто виконав одну з вимог до написання генетліакону й уславив іменинникового тезку-патрона, святого Петра Ратенського, пам'ять якого вшановується православною церквою 21 грудня, тобто за 10 днів до дати народження Петра Могили; чи це була данина особистій прихильності Могили до святого Петра Ратенського; чи нагадування про подібність титулів обох церковників. Однозначно відповісти важко, якщо судити лише з тексту, оскільки автор надає значно більше уваги другому наскрізному образу, пов'язаному з іменинником – «Felix cometa post natalem diem... Petri Mohila – Щаслива комета після дня народження... Петра Могили».

Більшість етикетних творів виконували роль подарунка з якоїсь урочистої нагоди, а, як відомо, подарунок виявляє, наскільки дарувальник добре знає того, кому дарує. Отже, чим ближчими були духовні стосунки, тим точніше автор міг передбачити, що саме буде приємно почути звеличуваному, і тим цікавіші для досліджень етикетні твори, написані друзями, вихованцями або наставниками відомих історичних постатей. Коли припустити, що Баєвський знав, що робить, то Петро Могила, православний митрополит, мав бути цілком улещений тим, що, згідно з баченням автора генетліакону, саме його народження і видатну долю віщувала комета, до того ж, йому мали бути цікавими і приємними розмірковування Баєвського про вплив на його вдачу і долю знаків зодіаку.

Окрім вірша на початку, основна частина, що розповідає про появу комети майже одночасно із народженням Могили, насичена 2–3-рядковими поетичними вставками. Зо-

крема, «In cuius manibus seu pinguis succina tritas // Cerni Ephemeridas – У чиїх руках ніби глядкий янтар, потертий календар» (рядки 573–574 із VI сатири Ювенала); «Apparet quid signa ferant ventura potestas // Claruit Ascanio subita cum luce comarum // Innocuus flagaret apex, Phrygioque volutus // Vertice, fatalis redimeret tempora candor – Ясно, що знаки несуть – майбутню могутність // Бездоганна палає верхівка і, закрутившись довкола фрігійської // Вершини, доленосний жар скроні оминає» (рядки 192–196 з панегірика Клавдіана на IV консульство Гонорія Августа); «Mille domos adiere locum requiemque petentes, // Mille domos clausere serae; tamen una recepit, // Parva quidem, stipulis et canna tecta palustri – Тисячу будинків вони обійшли до місця, де спочинок шукали; Тисяча будинків зачинилася на засув. Однак один прийняв – // Бідний, із стріхою з соломи й очерету» (рядки 628–630 частини IX «Метаморфоз» Овідія); «de coelo lapsa per umbras – із неба ковзнула крізь тіні» (693-ій рядок книги II «Енеїди» Вергілія); «Omne per ignem // Excoquitur vitium, atque exsudat inutilis humor – Всякий недолік виварюється на вогні, // Також випарюється некорисна волога» – (87–88 рядки з книги I «Георгік» Вергілія) та ін. Прикметним є спосіб цитування Баєвським, нагадаємо, так само духовною особою, класичних римських авторів – віршові рядки виокремлені лише структурно, ніде не вказуються автори, що зайвий раз свідчить про добру обізнаність автора, адресата й потенційних слухачів з античною літературою.

Сьогодні ранньомодерна історія українських природничих наук – суцільна біла пляма, для мінімального заповнення якої необхідно пожвавити відразу два процеси: переклад оригінальних латиномовних текстів та «вписування» їх у глобальний європейський контекст відповідного часу – для усвідомлення місця та ролі української складової в тогочасній науці.

ФРАГМЕНТИ ПЕРЕКЛАДУ ПРАЦІ ЯНА ВАЦЛАВОВИЧА «ПІРОТЕОРІЯ»

Розділ XXVI

Всяка комета не весь час однакової величини буває. Одні малими виникають, пізніше більшими зникають: така була та комета, яку Йовіан Понтан описав у Птолемеєвій (якщо Птолемеєвій) сотні сентенцій і довів, що бачив її. У неї спочатку була мала голова й хвіст, що коротким принаймні здавався, незабаром дивовижної величини став; від Сходу відхилиючись, з Півночі почавши, комета, то прискорюючись, то уповільнюючись, так збільшилася, що 50 градусів чи й більше зайняла. (...)

Розділ XXVIII

Деякі переконують, що хвіст комет від сонця завжди відвернутий. З ними загалом ми погодилися б, якби вони не стверджували те, що суперечить перевіреному історією та досвідом. Наводять вони також описи побачених комет, які на всі боки хвіст розкривають, також інших, що до боків промені слали; і тих, які хвіст навколо сонця закручують – їх греки, як і варвари «погоніас» називають. Саме така була та, про сіяння якої свідчить Георгій Цедрен у перший рік правління імператора Юстиніана Великого на Сході; саме така комета, поява якої збіглася з початком 1472 р., і що довгого блискучого хвоста за собою тягла, як писав Кромер у книзі 27 праці «Про справи польські», блукаючим і непевним курсом то на Північ, то на Південь, то на Захід сонця, хвостом то туди, то сюди крутячи, цілих два місяці виднілася. Апіан написав, що аж до землі її промені спускалися. А 403 р. за панування Аркадія комета дивовижна над містом Константинополем трималася, промінням і світлом своїм до землі майже досягаючи, сяjala, як свідчать історики.

Розділ XXXII

Гієронім Кардан у книзі про тонкощі каже, що комета – це небесна куля, Сонцем освітлена, крізь яку сонячні промені проходять, утворюють ззаду хвіст, завжди повернутий від Сонця і завжди видимий, коли повітря висушується та розріджується. Але хибним є те, що хвіст комет від сонця завжди відвернутий і йому прямо протилежний: були бачені колись і такі, що навпроти сонця прямують. І також ані щільність повітря, ані густина появи комет не заважає. (...) Насправді, цю думку Скалігера я б охоче поширив, що за певну межу земляні випари нагору підносяться, а, досягнувши її, розсіюються, чи постійно упродовж багатьох років накопичуються, а потім в одну кулю збираються, таким чином неймовірну масу утворюючи. Адже якщо у вогні рухаються й поодинокі запалені [комети?], інші обриси метеорів показуються, дивно, що окремі губляться, численні, ніби чимось затримуються і спалахувати не можуть. Якщо ж там справді обмежені вони чимось тримаються, чому ж, питаю, не весь час з'являються комети? Настільки багато всяких випарів постійно тут є, і сонце освітлювати їх так само завжди спроможне, чому ж то малі, то великі [комети] спостерігаються? Нехай щодень більші й більші будуть кількості випарів, тоді неймовірної величини мала б з'явитися комета з нескінченним хвостом, – якщо всі роки речовина вгору піднімалася. (...)

Розділ XXXVII

Визначено через спостереження, що серед шляхів, якими прямують комети, справжній та усталений є той, яким вони зі Сходу на Захід рухаються. Постійний, невпинний, спершу рухомий, обергальний, не так нижні ефірні кола за собою захоплює, як справді вогню і повітря верхній шар. Таким чином, необхідно кометам, звідти ж спущеним, що

таким самим крутінням обертаються, також подібно рухатися у світі; звісно, вони швидші за ті, які вище, а за ті, які нижче розташовані, повільніші. Оскільки чим швидше від неба віддаляється комета, шляхом заведена, тим неповноцінніша та слабша є. Рух від Заходу на Схід не є насправді зворотнім, але, ймовірно, це заповільнення відносно першого напрямку [зі Сходу на Захід]. Постали чи з вогню, чи з повітря, виснажилися б і зникли, якби стрімко проносилися в небесах, і тоді щоденний рівномірний рух підтримувати не могли б. А ще самі комети через масу матерії, в якій вони спалахують і зростають, опираються, щоб не досягнути швидкості вогню чи повітря. Видається, що з Півночі на Південь і навпаки не рухаються ніякі комети, тому що речовина, придатна для їх займання, розташована у протилежних до цих частин світу місцях, звідки, здається, вона повільно розповсюджується, як ласа для вогню пожива. (...)

¹Детальніше про ці дослідження, об'єднані терміном «неолатиністика», тут: Л. Шевченко-Савчинська, К. Балашов. *Давня література: з полону стереотипів*. Київ: Медієвіст, 2012.

²Історія української культури. У 5-ти томах. – Т. 2: *Українська культура XVIII – пер. пол. XVII ст.* – К.: Наук. думка, 2001. – 848 с.; Т. 3: *Українська культура др. пол. XVII– XVIII ст.* – К.: Наук. думка, 2003. – 1246 с. – с. 337.

³Тут варто зауважити, що на вічне питання новочасної вітчизняної гуманітаристики про «українськість \ не українськість діяча» навряд чи буде знайдена відповідь, яка базуватиметься на придатних для підрахунку критеріях. Тому, коли йдеться про дослідження давнього періоду української літератури, ми пропонуємо спочатку здійснювати якнайширше дослідження автора/твору\явища, а потім визначати ступінь його належності до українського культурного поля, а не навпаки. Щодо конкретного прикладу, то заміщення латини національними мовами відбувалося із заходу на схід, тому швидше посилює, а не нівелює тезу. Див.: I. Alexander de Walther. *De mechanismo implicationis pilorum in plica Polonica*. Kiovia. Typis Th.

Glucksbergi. 1845. 2. Antoni Mierzyński. *De vita moribus scriptisque latinis Sebastiani Fabiani Acerni: accedit carmen „Roxolania”: dissertatio inauguralis*. Berolinus: Typis expressit G. Schade, 1857.

⁴Варто порівняти це з досить типовим для нефахівців комплексом асоціацій зі сполученням «давня українська література»: *Нестор-літописець \ плачі та лялентациї \ оборона православної віри \ малозрозуміла церковно-слов'янська; найбільші обізнані додають ще «козацькі літописи \ героїчна тематика».*

⁵Історія Астрономічної обсерваторії Львівського національного університету імені Івана Франка / За ред. Б. Новосядлого. – Львів: ЛНУ, 2011. – 240 с.

⁶М. С. Грушевський. *Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах*. – Київ: “Наукова думка”, 1991-1998.

⁷*Benedicti Herbesti Neapolitani Computus...* – Cracovia, 1559.

⁸*Rękopisma Marcina Radywińskiego w druk. Józefa Czecha, 1840 – 156 c. (C. 135).*

⁹*Bandorcovic Jan, Quaestio de luminis profusione*. – Cracovia, 1626.

¹⁰Імовірно, йдеться про це: http://uk.wikipedia.org/wiki/Випередження_рівнодення

¹¹<http://histans.com/LiberUA/Book/DV/1/4.pdf>

¹²P. Pawłowski, *Tajemnicze epitaflum // Przewodnik Katolicki*. – 2006. – №48. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.przewodnik-katolicki.pl/nr/wloclawek/tajemnicze_epitaflum.html

¹³Waclawowicz Jan. *Assertiones philosophicae de meteoris in communi*. – Cracovia, 1597.

¹⁴Визначити біографію цього діяча теж непросто. Є інформація про кількох Станіславів Цюлеків (в т.ч., пов'язаних з м. Желехувом), але жоден з них не жив наприкінці XVI – на початку XVII ст. Див.: Stanisław Ciołek (zm. 1355) – polski rycerz poległy podczas dowodzenia polskimi wojskami pod Włodzimierzem Wołyńskim. Stanisław Ciołek herbu Ciołek (1382–1437) – biskup poznański, sekretarz królewski, podkanclerzy królewski Władysława Jagiełły. Родові імена Цюлеків – Станіслав та Еразм. Тож, вочевидь, йдеться про якогось з нащадків цього роду (див. також Okolski Orbis Polonus, том I, стор. 110\132).

¹⁵Прокопович Феофан. Філософські твори. Том II. *Натурфілософія*. Частина III. Книжка II [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/procop/proc214.htm>

¹⁶Waclawowicz Jan, *Pyrotheoria sive De igneis meteoris speculatio*. – Cracovia, 1597.

¹⁷Через 12 років, 1609 р. Й. Кеплер висловить припущення, що комети рухаються по замкнених орбітах.

¹⁸Waclawowicz Jan, *Pyrotheoria...* -- p.32

- ¹⁹*Hymenaes Leoburgicus inter auspicata Connubij... – Leopoli, 1670. -- ряд. 105–106.*
- ²⁰*Domus principium astrorum Lunae Korybuthianaе... – Leopoli, 1725.*
- ²¹Там само, ряд. 17-18
- ²²Там само, ряд. 5-6
- ²³Там само, ряд. 14
- ²⁴Там само, ряд. 1-2
- ²⁵Там само, ряд. 11-12
- ²⁶Там само, ряд. 27
- ²⁷Там само, ряд. 39-40
- ²⁸*Nidus Aquilae Radziviliae inter radios et iubar Korybuteae Lunae Positus. Premisliensi et Cremenecensi Societatis Jesu Collegiis (...) 1725. – ряд. 38*
- ²⁹*Domus principium... – ряд. 47-49*
- ³⁰Там само, ряд. 45
- ³¹Там само, ряд. 17-18
- ³²*Nidus Aquilae... – ряд. 10-11*
- ³³*Hymenaes Leoburgicus... – ряд. 128-129*
- ³⁴*Abrek, Andreas. Phoebus post nubila auspicatissimo Hymenaео Illustris. D. Alexandri a Conecpole ... – Cracoviae, 1642.*
- ³⁵*Bajewski, Teodozy Wasilewicz. Sancti Petri Metropolitanae Kiowiensis Thaumaturgi Rossiae... Petrus Mohila... – Kiowiae typ. Pieczariensibus, 1645.*
- ³⁶Святитель Феогност // Архів сайту УПЦ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archiv.orthodox.org.ua/page-2045.html> (2011 р.)